

κρίση ταυτότητας στήν έφηβεία

Μιά απόπειρα κοινωνικο-ψυχαναλυτικής
προσέγγισης

της
Φωτεινής Τσαλίκουλου-Κωστοπούλου
Ψυχολόγου
Επιστημονικής βοηθού Έγκληματολογίας
ΠΑΣΠΕ

Από τις άρχές του αιώνα μας, όταν ο Stanley Hall με το βιβλίο του *Adolescence*,¹ θεμελιώνει την άπαρχή μιάς επιστημονικής μελέτης της έφηβείας, μέχρι και τις σύγχρονες έρευνες ψυχοκοινωνιολογικής κυρίως κατεύθυνσης, η έφηβεία αποτελεί ένα ιδιαίτερα έλκυστικό πεδίο μελέτης για τούς έρευνητές τών ανθρωπιστικών και τών κοινωνικών επιστημών.

Θεμελιώδης φάση στην αναπτυξιακή πορεία του άτομου, η περίοδος αυτή παρέχει τή δυνατότητα του σχηματισμού μιάς ενιαίας και ανεξάρτητης προσωπικότητας, μέσα από βαθιές ανακατατάξεις και μεταβολές, στον βιολογικό, ψυχολογικό και κοινωνικό τομέα. Στο επίκεντρο της έφηβικής συμπτωματολογίας, τό πρόβλημα της ταυτότητας συνιστά τόν άκρογωνιαίο λίθο στή σφαιρική επιστημονική προσέγγιση της περιόδου αυτής. Στο κείμενο αυτό γίνεται μιά προσπάθεια διερεύνησης τών ψυχοκοινωνιολογικών όριζουσών που κατευθύνουν τή έφηβική κρίση ταυτότητας. Σε μιά πρώτη φάση, έπιχειρείται η έννοιολογική ανάλυση του όρου «ταυτότητα» καθώς και η μελέτη της διαδικασίας του σχηματισμού της κάτω από τό πρίσμα τών άρχών της ψυχαναλυτικής σκέψης. Στή συνέχεια, έπιχειρείται η έπισήμανση τών κοινωνικο-πολιτισμικών παραγόντων που προσδιορίζουν τό πρόβλημα της ταυτότητας στο σύγχρονο έφηβο. Μέ τή διεπιστημονική προσέγγιση που υιοθετείται, επιδιώκεται η άποφυγή τόσο μιάς «ψυχολογιστικής» όσο και μιάς «κοινωνιολογιστικής» θέσης που συχνά άκολουθούν οι μελετητές της έφηβείας, οι όποιοι μένοντας περιχαρακωμένοι μέσα στα στεγανά πλαίσια της επιστήμης τους, άντιμετωπίζουν τήν έφηβεία άλλοτε μέν σάν άναζωπύρωση παιδικών συγκρουσιακών καταστάσεων, άλλοτε δέ σάν άποκλειστικό προϊόν τών εκάστοτε κοινωνικών δομών, παραβιάζοντας έτσι τήν πολυπλοκότητα της πραγματικότητας.

ή έννοια της ταυτότητας

Τμήμα της όργάνωσης του ψυχικού μηχανισμού και προϊόν μιάς ιστορικογενετικής διαδικασίας διαφοροποίησης, η ταυτότητα εκφράζει τις σχέσεις που άναπτύσσει τό άτομο μέ τόν εαυτό του και τούς άλλους, έτσι όπως αυτές διαμορφώνονται μέσα από τό σύνολο τών άπαντήσεων που δίνει στο έρώτημα «ποιός είμαι» σ' ένα συνειδητό ή μή επίπεδο.

Συνοφασμένη μέ τό προσωπικό βίωμα, και έμφερούμενη από τήν ήχώ του «Εγώ», η ταυτότητα παραπέμπει άμεσα τόν έρευνητή σε μιά φαινομενολογική θεώρηση. Η ψυχολογία του βάθους, έπιχειρώντας να εντάξει τόν όρο «ταυτότητα» μέσα στα έννοιολογικά πλαίσια της δικής της σκέψης, άποκρούει τή φαινομενολογική όπτική που, παρά τις διαφορετικές της θεω-

1. G.S. Hall, *Adolescence*, Appleton, New York, 1905.

ρητικές τοποθετήσεις, ἐπιμένει ν' ἀγνοεῖ τὸ ἀσυνειδητό. Μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἀγγλοσαξονικῆς ἀναλυτικῆς σκέψης, ὁ ὄρος self χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ ὀρίσει μιὰ ρεαλιστικὴ εἰκόνα τοῦ ἑαυτοῦ ποὺ περιλαμβάνει τὸ ὑποκείμενο στὸ σύνολο τοῦ ψυχικοῦ καὶ σωματικοῦ τοῦ ὄργανισμοῦ» (Hartmann).² Μιὰ τέτοια θεώρηση τῆς ταυτότητας προϋποθέτει τὴν δυνατότητα ὑπαρξῆς τοῦ ὑποκειμένου σάν ἓνα ὄν μοναδικό, ἐνιαῖο, συνεχές καὶ διάφορο τοῦ ἄλλου. Ὡστόσο, μιὰ τέτοια ὀπτική παίρνει οὐτοπιστικές διαστάσεις καὶ ἐρχεται σὲ κατάφωρη ἀντίθεση μὲ τὴν ὀρθόδοξη φροϋδική σκέψη. Πράγματι, μέσα στὰ πλαίσια τῶν κατευθυντήριων γραμμῶν τῆς σκέψης αὐτῆς, τὸ ἄτομο θεωρεῖται πάντα διπλό καὶ ὄχι ἓνα σύμφωνα μὲ τὴν δεσπόζουσα στὸν ψυχισμό τοῦ ἀρχῆ τῆς ἀμφιθυμίας.³ Εἶναι ἐξ ἄλλου τὸ ἄτομο ἀβέβαιο γὰρ τὴν ὁλόκληρὰ του ἀφου βρισκεται συνεχῶς ἀντιμέτωπο μὲ τὸ πρόβλημα τοῦ εὐνοουσιμῶν του⁴ καὶ μὲ τὴ συνεχῆ πάλιν ἀνάμεσα στὰ

ἐνστικτα τοῦ ἔρωτα «eros» καὶ τοῦ θανάτου «thanatos».⁵ Συνάμα, τὸ ἄτομο εἶναι ἀδύναμο νὰ βίωσει τὴν πλήρη διαφοροποίησή του ἀπὸ τὸν ἄλλον τὴ στιγμή ποὺ εἶναι ἀρρηκτα συνυφασμένο μαζί του σὲ τέτοιο βαθμὸ ὥστε συχνά ἐνὰ μὴ μπορεῖ νὰ εἶ παρὰ μὲ τὴν ἐπιθυμία τοῦ ἄλλου, ἐπιθυμία ἀπειλητικὴ γιὰ τὸ ἐγὼ ἀφου τὸ ἀφίνει ἐκθετο χωρὶς νὰ τὸ κατοχυρώνει ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο καὶ τὴ διάρκεια τῆς ἐπιθυμίας αὐτῆς (Lacan).⁶ Κατὰ συνέπεια, μέσα στὰ πλαίσια τῆς ὀρθόδοξης φροϋδικῆς σκέψης, δὲν ἡ ταυτότητα οἰκοδομεῖται πάνω στὴ μοναδικότητα, στὴ συνέχεια, στὴν ἀπόλυτη διαφοροποίησή ἀπὸ τὸν ἄλλον καὶ στὴν ἐνότητα τοῦ ἑαυτοῦ, δὲν συνιστᾷ παρὰ ἓνα τμήμα τοῦ «Ἰδεώδους τοῦ ἐγὼ» (Idéal du moi) στὸ ὁποῖο τεῖναι τὸ ἄτομο χωρὶς ποτὲ νὰ φτάνει ὀριστικά.

Τόσο ὁμως ἡ ἀγγλοσαξονικὴ ὄσο καὶ ἡ ὀρθόδοξη φροϋδικὴ θεώρηση τῆς ταυτότητας, ἀναγνωρίζουν τὴν ἐφηβεία σάν ἓνα ἀποφασιστικό γιὰ τὴν διαμόρφωσή της σταθμὸ. Θεωροῦμε ὅτι ἡ διαμόρφωσή τῆς ταυτότητας εἶναι συνυφασμένη μὲ τὶς λειτουργίες τοῦ «Ἐγὼ». Ἐνὸς «Ἐγὼ» ὁμως, ποὺ δὲν συνιστᾷ μιὰ «παρὰληρητικὴ αὐταπάτη», ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Lacan, ἀλλὰ ἀντίθετα, ἐνὸς «Ἐγὼ», ποὺ εἶναι σύνθεση δυνάμεων ἐνστικτοβιολογικῶν καὶ ἱστορικοκοινωνικῶν, καὶ ποὺ ἔχει τὴν δυνατότητα νὰ γίναται ρυθμιστὴς τῶν σχέσεων τοῦ ὑποκειμένου μὲ τὸν ἴδιο του τὸν ἑαυτοῦ καὶ τοὺς ἄλλους, ἀντιμετωπίζοντας τὶς ἀπαιτήσεις τοῦ ἔξω κόσμου παράλληλα μὲ τὶς ὀριζῆς ἐσωτερικῆς προέλευσης. Τὸν θεμελιακὸ ὁμως αὐτὸ ρόλο δὲν θὰ μπορεῖ νὰ διαδραματίσει σ' ὅλη του τὴν ἔκτασή το «Ἐγὼ» παρὰ τὸν πέρας τῆς ἐφηβείας, συμβάλλοντας ἔτσι στὴ διαμόρφωσή τῆς ταυτότητας, εἴτε σάν κατάκτηση τοῦ «self», εἴτε σάν ἀπόπειρα μεγαλύτερης προσέγγισής τοῦ «Ἰδεώδους τοῦ Ἐγὼ». Προηγούμενα ὁμως θὰ σημειωθεῖ μιὰ βαθειὰ κρίση ταυτότητας ποὺ θὰ κλυδωνίσει ὅλη τὴν ἐφηβικὴ περίοδο ἀποδιοργανώνοντας τὶς σχέσεις τοῦ νεαροῦ ἀτόμου μὲ τὸν ἑαυτοῦ του καὶ τοὺς ἄλλους.

ὁ σχηματισμὸς τῆς ταυτότητας

Ὅρισμένες γόνιμες στιγμῆς, ἐγκατεσπαρμένες στὴ διάρκεια τῶν διαφορῶν ἀναπτυξιακῶν φάσεων τοῦ ἀτόμου, κατευθύνουν ἀπὸ πρὶν καὶ προετοιμάζουν σταδιακὰ τὴν ὁμήρη τῆς ταυτότητας. Στὶς στιγμῆς αὐτῆς θ' ἀναφερθοῦμε τώρα, ἐπισημαίνοντας ἰδιαίτερα

5. Μέσα στὰ πλαίσια τῆς ψυχαναλυτικῆς σκέψης, ὁ «ἔρωτας» καὶ ὁ «θάνατος» συνιστοῦν τὴν φροϋδικὴν θεωρίαν τῶν παρορμήσεων ἐπὶ ὅπως αὐτὴ διαμορφώθηκε μετὰ τὸ 1920, ὅταν ὁ Φρόντν εἰσῆγει γιὰ πρώτη φορά τὸ ἐνστικτὸ τοῦ θανάτου, ὑποστηρίζοντας ὅτι ὁ ἀνθρώπινος ψυχισμὸς δονεῖται συνεχῶς ἀπὸ τὴν ἀμείλικτη πάλιν ἀνάμεσα στὰ ἐνστικτα τῆς ζωῆς ποὺ ἐπιδιώκουν τὴν διατήρησή τῆς ζωῆς καὶ στὰ ἐνστικτα τοῦ θανάτου ποὺ ἐπιζητοῦν τὴν καταστροφή της.

6. J. Lacan, *Écrits, Le Seuil, Paris, 1966.*

2. H. Hartmann, «Comments of the Psychoanalytic Theory of the Ego», *The Psychoanalytic Study of the Child*, 5: 74,96, New York: International University Press, 1950.

3. Στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία ἡ ἔννοια τοῦ «Self» ἐμφανίζεται μὲ ἀσπῆ καὶ ἀκαθόριστα θὰ λέγαμε ὀρια, παίρνοντας τὴ μορφή ἄλλοτε μιᾶς «ἐννοίας τοῦ ἑαυτοῦ» (βλ. G. Mead, *Mind, Self and Society*, Chicago, University of Chicago Press, 1934), ἄλλοτε ἐνὸς «συστήματος τοῦ ἑαυτοῦ» (βλ. H. Sullivan, *The International Theory of Psychiatry*, New York, W.W. Norton, 1953), ἄλλοτε δὲ μιᾶς «ἐμπεριείας τοῦ ἑαυτοῦ» (βλ. P. Federn, *Ego Psychology and the Psychoses*, New York, Basic Books, 1953).

3. Ἡ ἀμφιθυμία υποδηλώνει τὴν ταυτόχρονη συνύπαρξή ἀντιθέτων συνασθημάτων ἢ στάσεων (π.χ. ἀγάπη-μίσος) ἀπέναντι στὸ ἴδιο ἀντικείμενο. Γιὰ τὸν Ἐλβετὸ ψυχίατρο E. Bleuler, ὁ ὁποῖος ἀρχικὰ χρησιμοποίησε τὸν ὄρο αὐτό, ἡ ἀμφιθυμία συνιστᾷ τὸ κεντρικὸ σύμπτωμα τῆς σχιζοφρένειας. Στὴ συνέχεια, ὁ ὄρος αὐτὸς εἰσάγεται ἀπὸ τὸν Φρόντν μέσα στὰ ἐννοιολογικὰ πλαίσια τῆς ψυχαναλυτικῆς θεωρίας καὶ τοποθετεῖται στὸ ἐπίκεντρο τοῦ οἰδιπόδειου συμπλέγματος ἀλλὰ καὶ καθὲς νευρωτικοῦ συμπτώματος. Μεταφροῦδιστές, ὅπως ὁ K. Abraham καὶ ἡ M. Klein, ἀποδίδουν μιὰ θεμελιώδη διάσπηση στὴν ἀμφιθυμία, ὑποστηρίζοντας ὅτι αὐτὴ εἶναι ἀρρηκτα συνυφασμένη μὲ καθὲς παρορμητικὴ ἐνέργεια καὶ προσδιορίζει καθοριστικὰ τὶς σχέσεις ποὺ ἀναπτύσσει τὸ ἄτομο μὲ τὸν ἑαυτοῦ του καὶ τὸ περιβάλλον του.

4. Γιὰ τὴν ψυχανάλυση, τὸ σύμπλεγμα τοῦ εὐνοουσιμῶν καὶ τὸ συνακόλουθο ἄγχος, ποὺ δημιουργεῖ τὴ φαντασίωση ἐνὸς εὐνοουσιμῶν ἀκρωτηριασμοῦ, προέρχεται ἀπὸ τὴ διαπίστωση τῆς διαφορᾶς τῶν φίλων καὶ παρυσιαζέται ὅταν τὸ παιδί ἀντιληφθεῖ τὴν ἐλλάξη πένου στὸν ἑαυτοῦ του ἢ στὸν ἄλλον. Ἀπορρέει ἀπὸ τὴ μαγικὴ δύναμη ποὺ ἀποδίδει τὸ παιδί στοὺς μεγάλους καὶ ἀπὸ τὴ δικὴ του ἀντικειμενικὴ κατωτερότητα ἀπέναντι τους. Τὸ παιδί, κἀπο ἀπὸ τὴν ἀπειλή τοῦ ἄγχους τοῦ εὐνοουσιμῶν, ταυτίζεται μὲ τὸν γονεῖα τοῦ ἴδιου φύλου ξεπερνώντας ἔτσι τὸ οἰδιπόδειο σύμπλεγμα.

Ὁ Lacan ἐπισημαίνει τὴ θεμελιακὴ συμβολικὴ διάσπηση τοῦ εὐνοουσιμῶν ποὺ συνίσταται στὴν ἀποδοχὴ ἀπὸ τὸ παιδί τοῦ πατρικοῦ αἰτήματος «ἐνὰ μὴν ἐπιθυμῶμαι αὐτὴ ποὺ ἐπιθυμῶμαι», νὰ παρατηθεῖ ὀδηλοῦ ἀπὸ τὴν ἀπαγορευμένη ἐπιθυμία τῆς μητέρας. Μέσα στὰ πλαίσια τῆς λακανικῆς σκέψης, ἡ παραίτηση αὐτῆς υποδηλώνει τὴν παραίτηση ἀπὸ τὴν ἀσυνειδητὴ ἐπιθυμία τῆς ἐπιθυμίας τοῦ ἄλλου. Συνακόλουθα, τὸ ἄγχος τοῦ εὐνοουσιμῶν παίρνει τὶς διαστάσεις μιᾶς πανανθρώπινης δοκιμασίας ποὺ τὸ ὑποκείμενο εἶναι ὀποχρεωμένο νὰ βιώνει σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς του.

τόν στενό αλληλοσυσχετισμό που επικρατεί ανάμεσα στη σταδιακή διαδικασία δόμησης της ταυτότητας και στην «ταύτιση» (identification) με τόν άλλον.

Στήν αρχή της ζωής επικρατεί μία ολοκληρωτική έλλειψη ταυτότητας. Τό παιδί βυθισμένο σ' έναν «άδουαδισμό» (adualisme) δέν είναι ικανό νά διαφοροποιήσει τόν έναντο του από τόν άλλον. Ή «ναρκισσική» αυτή φάση, όπως τήν άποκαλεί ο Φρόυντ, είναι στενά συνδεδεμένη μέ μία ιδιαίτερη μορφή ταύτισης, όπου ο ταυτιζόμενος δέν διαφοροποιείται από τό αντίκειμενο της ταύτισης του που στήν προκειμένη περίπτωση είναι τό πρόσωπο της μητέρας. Πρόκειται γιά τήν «προβλητική» (Projective, M. Klein)⁸ ή πρωτογενούς τύπου (Primary, A. Freud)⁹ ταύτιση που έχει σάν επακόλουθο τή δημιουργία τών άσυνείδητων και άπειλητικών γιά τό παιδί φαντασιώσεων της «καταβροχθιστικής» μητέρας (M. Klein) και του τεμαχισμένου σώματος (Lacan).

Στή συνέχεια, όταν ή μητέρα άρχίζει νά βιώνεται σάν ένα μοναδικό λιμπινιακό αντικείμενο, χωρίς νά συγγέται μέ κανένα άλλο, τό παιδί άρχίζει και αυτό νά άναγνωρίζει τόν έναντο του και νά τόν ταυτίζει μέ ένα όλοο ξεχωρο δν. Μπορούμε νά θεωρήσουμε τή φάση αυτή σάν τήν άφετηρία στή διαδικασία σχηματισμού ταυτότητας.

Ή «περίοδος του όχι» (Spitz)¹⁰ που διανύει τό παιδί γύρω στά τρία του χρόνια, συνιστά τήν επόμενη άποφασιστική στιγμή στήν πορεία της διαδικασίας αυτής. Στή φάση αυτή τό παιδί, χρησιμοποιώντας γιά πρώτη φορά τό όχι, επιτυγχάνει νά εμπειριώσει τό «Εγώ» τού αντιπαραβάλλοντάς του μέ τό έξωτερικό περιβάλλον. Έχουμε νά κάνουμε μέ μία δεύτερη γέννηση, ψυχική, όπου τό παιδί επιβεβαιώνει τήν ταυτότητά του «Contra mundum», χρησιμοποιώντας γιά πρώτη φορά τήν άντωνυμία «Εγώ». Έξ άλλου, ή πρωτόγνωρη αυτή εμπειρία του εγώ πραγματώνεται και πάλι μέ τήν κινητοποίηση ενός μηχανισμού ταύτισης. Πρόκειται γιά τήν «ταύτιση μέ τόν επιτιθέμενο» (Identification with the aggressor) (A. Freud), όπου τό παιδικό «Εγώ» έσωτερικοποιεί τήν απαγόρευση που προέρχεται από τό περιβάλλον του και τού τήν αντιπαραθέτει. Ή περίοδος του όχι προαναγγέλλει τήν έλευση του οιδιπόδειου συμπλέγματος που θ' άποτελέσει τόν άξονα δόμησης της παιδικής σεξουαλικότητας και της πραγματικότητας (Lacan).

Ο επόμενος άποφασιστικός σταθμός στήν πορεία σχηματισμού της ταυτότητας είναι συνακόλουθος της ταύτισης του παιδιού μέ τόν γονέα του ίδιου φύλου. Ή ταύτιση αυτή πραγματοποιείται κάτω από τήν άπειλή του «άγχους του ένδυνχισμού» (Angoisse de castration) και υποδηλώνει τήν παρακμή του οιδιπό-

δειου συμπλέγματος. Μέ τόν τρόπο αυτό, εξασφαλίζεται ή επιβίωση τών γονεϊκών εικόνων (Imagos) μέσα στους σχηματισμούς του «ύπεργώ» (έσωτερικευμένο γονεϊκό κύρος) και του «ιδεώδους του εγώ» (έσωτερικευμένη εξιδανικευμένη εικόνα του γονέως), ψυχικές ένστάσεις που στό έξής θά προσδιορίζουν τή στάση του άτόμου άπέναντι στήν κοινωνική πραγματικότητα.

Ή συνακόλουθη μέ τήν παρακμή του οιδιπόδειου συμπλέγματος άπόωση τών σεξουαλικών όρμών εισάγει τό άτομο σέ μία νέα φάση, οδδέτερη, άλλαλαγμένη από συγκρούσεις, όπου ή ένέργεια τών σεξουαλικών όρμών διοχετεύεται στήν επένδυση νοητικών διεργασιών και κοινωνικών δραστηριοτήτων. Ή ψυχική σταθεροποίηση που σημειώνεται έδώ, στή διάρκεια της όνομαζόμενης «λανθάνουσας» περιόδου (6 έως 12 περίπου χρόνων), όφείλεται στήν ταυτότητα τών στόχων που επιδιώκουν τό «έγώ» και τό «ύπεργώ» καθώς άναζητούν μία «σωστή» προσαρμογή στό περιβάλλον, επιλέγοντας «ιδανικά του εγώ» πλήρως έναρμονισμένα μέ τις άπαιτήσεις του περιβάλλοντος αυτού.

Ωστόσο, ή προσαρμοστικότητα αυτή δέν μπορεί νά έγγυηθεί τή διαμόρφωση μιάς ολοκληρωμένης ταυτότητας, αφού εκλείπουν συστατικά άπαραίτητα γιά τήν ύλοποίηση της: μία σχετική ένστικτική άπελευθέρωση, ο μετριάσμός της άστηρότητας του ύπεργώ, ή άποδεδεσμενη συγκαίνιακο-συναιθεματικό έξαρτήσεων από τά γονεϊκά πρότυπα. Κατά συνέπεια, τήν περίοδο αυτή και μέχρι τήν αρχή της εφηβείας, επικρατεί μία «λανθάνουσα» θά λέγαμε ταυτότητα, θεμελιωμένη σέ μία πλάσματική ψυχική ισορροπία που ύφίσταται κáριο πλήγμα και άποδιοργανώνεται όριστικά μέ τόν έρχομό της εφηβείας και τή συνακόλουθη άναζωπύρωση τών ένστικτικών άπαιτήσεων.

Πρίν όμως προχωρήσουμε στή διερεύνηση της εφηβικής ταυτότητας, έπισημαίνουμε μία θεμελιακή σπουδαιότητα διαπίστωση που έντονα αναδύεται μέσα από τή μελέτη του σταδιακού σχηματισμού της ταυτότητας που παραθέσαμε: Τή δομική όργάνωση τών σχέσεων του παιδιού μέ τά αντικείμενα και τόν ψυχικό μηχανισμό της ταύτισης μέ τόν άλλον που συνιστούν τή sine qua non προϋπόθεση στή διαμόρφωση της ταυτότητας.

ψυχαναλυτική προσέγγιση της εφηβικής κρίσης ταυτότητας

Ή ψυχαναλυτική θεώρηση της εφηβείας άπορρέει από τή θεμελιακή και όικουμενική διάσταση που άποδίδεται στό οιδιπόδειο σύμπλεγμα, έτσι ώστε αυτό νά συνιστά τόν άξονα διαμόρφωσης τόσο της ψυχικής όσο και της κοινωνικής δόμης.

Μέσα στά πλαίσια της ψυχαναλυτικής όπτικής, ή

8. M. Klein, *La Psychanalyse des enfants*, PUF, Paris, 1959.

9. A. Freud, *Le moi et les mécanismes de défenses*, PUF, Paris, 1949.

10. R. Spitz, *Le non et le oui*, PUF, Paris, 1963.

εφηβεία δέν αντίπροσωπεύει μιά δεύτερη γέννηση, όπως υποστηρίζει ο Ρουσσώ, αλλά μιά αναβίωση παιδικών συγκρουσιακών καταστάσεων συνυφασμένων με τό οιδιπόδειο σύμπλεγμα πού κινήτοποιούνται κάτω από τήν πίεση τής αφυπνισμένης σεξουαλικής όρμης (libido). Ή ώρίμαση τών γεννητικών όργάνων, τό συνακόλουθο ξύπνημα τής libido, γιά δεύτερη φορά μετά τήν πρώτη παιδική ηλικία, ξαναβυθίζουν τόν έφηβο μέσα στό οιδιπόδειο δράμα. Στή γλώσσα τού άσυνειδητου, ή νεοαποκτημένη γυναικεία ή άνδρική ύπόσταση εκφράζει τήν αναβίωση παλαιών άγχογε- νών αίμομικτικών φαντασιώσεων. Ό έφηβος γιά νά προστατευτεί από τό άγχος και τήν ένοχη πού οι άσυνειδητες αυτές φαντασιώσεις τού προξενούν όδηγείται σέ μιά άπόρριψη τών γονεϊκών προτύπων. Ή άπόρριψη αυτή είναι συνακόλουθη τής άδυναμίας τού έφη- βου νά τιθασεύσει τά αίτήματα τών ένδυναμωμένων όρμών τού πού έρχονται σέ άμεση ρήξη με καθιερω- μένες κοινωνικές και ήθικές αξίες, προκαλώντας έντο- να συναισθήματα ένοχής.

Μέχρι τώρα, οι γονείς ή τά ύποκατάστατά τους ή- σαν οι έγγυητές τής προσωπικής αξίας τού παιδιού, επιβιώνοντας, όπως άναφέραμε και προηγουμένα, μέ- σα στους σχηματισμούς τού «ύπεργώ» και τού «ιδεώ- δους τού έγώ». Ή ταύτιση τού παιδιού μαζί τούς όρ- γάνωνε, διαμόρφωνε και συγκροτούσε τήν παιδική ταυτότητα. Οι διαταραχές πού παρουσιάζονται τώρα στις σχέσεις τού έφηβου με τά γονεϊκά πρόσωπα συ- μβάλλουν στή διατάραξη τών σχέσεων πού άναπτύσσει με τόν έαυτό του, στόν κλυδωνισμό δηλαδή τής ταυ- τότητας του και στήν άνάπτυξη έντονων συναισθημά- των άνασφάλειας και άβεβαιότητας γιά τόν έαυτό του.

Θά λέγαμε έτσι, ότι μέσα στά πλαίσια τής ψυχανα- λυτικής σκέψης, ή γονεϊκή άπόρριψη συνιστά τόν αί- τολογικό πυρήνα τής εφηβικής κρίσης ταυτότητας, λειτουργώντας σάν άμυντικός μηχανισμός προστα- σίας τών παρορμητικών άπαιτήσεων. Πιστεύουμε ότι ή σεξουαλική και ρασιοναλιστική έρμηνεία τής γονεϊκής άπόρριψης πού διατυπώνει ή φροϋδική θεω- ρία θά μπορούσε νά επέκταθει μέσα από μιά ευρύτερη προβληματική. Όθι μπορούσαμε πράγματι νά ύποστη- ρίζουμε ότι ή καθήλωση πρός τά γονεϊκά πρόσωπα και κυρίως πρός τό πρόσωπο τής μητέρας, ή αίμομικ- τική δηλαδή γονεϊκή έπιθυμία, δέν είναι μόνο άπόρ- ροια μιάς έμφυτης σεξουαλικής άσυνειδητης έλξης, αλλά και μιάς βαθιά ριζωμένης έπιθυμίας έπιστροφής στήν προστατευτική μητέρα· σέ μιά προαμνηϊκή ύπαρ- ξη ταυτότητας με τούς φυσικούς δεσμούς πού θά ίκα-

11. Οι θέσεις αυτές συμπεραίνονται με τήν προβληματική έκπροσώπων τής πολιτισμικής ψυχαναλυτικής σχολής (cultural school) και ειδικότερα με τού Ε. Fromm (βλ. *Η ύψη της κοινωνία*, εκδ. Μπουκουμάνη, Άθήνα, 1973). Ή σχολή αυτή άντιτίθεται στόν φροϋδικό βιολογισμό, ύποστηρίζοντας ότι δέν είναι ό σε- ξουαλισμός ό μοναδικός καθοριστικός παράγοντας τής ανθρώπι- νης συμπεριφοράς αλλά ή πολυπλοκότητα τών σχέσεων πού άνα- πτύσσει τό άτομο με τό κοινωνικό του περιβάλλον.

νοποιούσε άπόλυτα τīs θεμελιακές πανανθρώπινες άνάγκες ασφάλειας και προστασίας.¹¹ Όμως ή έπιθυ- μία αυτή πρέπει όπισοδήποτε ν' άποθηθεί, άφοϋ άντι- στρατεύεται τήν άυτόνομια και τήν άνάγκη άτομικο- ποίησης πού έπιτακτικά προβάλλει στή διάρκεια τής εφηβείας. Ή κοινωνική πραγματικότητα άπαιτεί από τόν έφηβο τόν «ψυχολογικό άπογαλακτισμό» από τόν οικογενειακό κλοιό, σάν άπαραίτητη προϋπόθεση εί- σόδου στήν ένήλικη ζωή. Ένθλικίωση σημαίνει ή άνο- γεναϊκό κλοιό και ιδιαίτερα από τή «Μητέρα-Μήτρα», από τό άπρόσιτο πού αυτή συμβολίζει και από τό όποιο τό άτομο όφείλει νά παραιτηθεί.

Οι παραπάνω σκέψεις θά μπορούσαν ως ένα βαθμό νά έρμηνεύσουν τήν άμφιθυμική στό βάθος τοποθέτη- ση πού πιστεύουμε ότι χαρακτηρίζει τή στάση τού έ- φηβου άπέναντι στήν άνεξαρτητοποίησή του. Μιά διε- ξοδική διερεύνηση τών πιό άντιπροσωπευτικών έφη- βικών συμπεριφορών έπισημαίνει τή συνυπαρξη μιάς έντονης άνάγκης προτοτυπίας μαζί μ' έναν έξ έσου έντονο κονηορμισμό στούς κανόνες τής ομάδας τών συνομηλικών· γεγονός πού συνηγορεί ύπέρ τής άμφι- θυμικής τοποθέτησης. Όθι μπορούσαμε έπομένως νά ύποστηρίζουμε ότι ή διαμορφωμένη ταυτότητα συνι- στά ένα έπιθυμητό και ταυτόχρονα ένα φοβόγένο άντι- κείμενο γιά τόν έφηβο. Έπιθυμητό μέν, διότι όριστι- κοποιεί τόν «ψυχολογικό άπογαλακτισμό» από τόν οι- κογενειακό κλοιό και εισάγει τόν έφηβο στό χώρο τών ενθλικών· φοβόγένο δέ, διότι στά άσυνειδητά βά- θη τού ψυχισμού του ή διαμορφωμένη ταυτότητα ύποδηλώνει τήν όριστική άποκοπή από τήν προστα- τευτική οικογενειακή μητέρα και άναβιώνει άρχαϊκά όδυνηρά συναισθήματα άποχωρισμού από τήν άρχέ- γονη δυαδική σχέση μητέρας-παιδιού. Όθιπρεπε ό-μως νά τονίσουμε ότι ή προσπάθεια τού έφηβου νά άπομακρυνθεί από τόν οικογενειακό κλοιό και νά δια- μορφώσει μια άνεξάρτητη προσωπικότητα, ύπονο- μεύεται συχνά από τήν ίδια τήν οικογενειακή ομάδα όπως είναι διαμορφωμένη μέσα στά πλαίσια τών σύγ- χρονων κοινωνικών δομών.

Πράγματι, τό πρόβλημα τής εφηβικής ταυτότητας παίρνει νέες διαστάσεις εάν ένταχθεί μέσα στή μελέτη τής δυναμικής τής ομάδας και τής δομής τής άλληλε- πίδραξης τών διαφόρων μελών τής. Ένδεικτικά, άνα- φερόμαστε στίς ψυχοδυναμικά προσανατολισμένες έ- ρευνες τής οικογένειας (Bateson, Jackson, Lindz)¹² άγ- γλοσαξονικής κυρίως προέλευσης, οι όποιοι, χρησι- μοποιώντας σάν θεωρητικό μοντέλο τή θεωρία τής έπικοινωνίας, έδειξαν τούς μηχανισμούς πού χρησιμο- ποιεί ή οικογένεια γιά νά περιορίσει ή νά καταστείλει όλοκληρωτικά τή διαδικασία ένηλικίωσης τών νεαρών και άδιαμορφωτων μελών τής.

Ή προσπάθεια συγκρότησης μιάς άνεξάρτητης ταυ-

12. Μπέησον, Τζάκσον, Λάινγκ, Λίντζ, *Σχιζοφρένεια και οικο- γένεια*, εκδ. Γράμματα, Άθήνα, 1978.

τότητας από τον έφηβο αποτελεί τη διατάραξη της πλασματικής ισορροπίας της οικογένειας και ενεργοποιεί ισχυρά άγχη στα μέλη της. Για το λόγο αυτό, καταβάλλεται κάθε δυνατή προσπάθεια υπονόμησης της έφηβικής τάσης ανεξαρτητοποίησης. Η μετατροπή του άλλου σε πράγμα που το κατέχομε, λειτουργεί σαν υποκατάστατο της αδυναμίας των διαφόρων μελών που άπαρτίζουν την οικογενειακή ομάδα να βιώσουν την παρουσία τους στον κόσμο σαν μία πραγματική ζωντανή ολότητα, να βιώσουν δηλαδή τον εαυτό τους σαν ενεργό φορέα των δυνάμεών τους. Έτσι, ο φόβος της αυτονομίας του άλλου μετατρέπει την οικογένεια σε ένα στατικό κοινωνικό σύστημα που λειτουργεί σαν μία μορφή αρχαϊκού υπερεγώ, αποτεινόμενος μόνιμο εμπόδιο στη διαδικασία των διαδοχικών συνθέσεων του «Εγώ», που έπιχειρεί ο έφηβος.

Το πρόβλημα εξ άλλου δόμησης της έφηβικής ταυτότητας ενδυναμώνεται και από τον ραγδαίο ρυθμό της έφηβικής σωματικής ανάπτυξης που απαιτεί μία αναθεώρηση και μία αποδοχή από το νεαρό άτομο της νέας «εικόνας του σώματος» του. Η «εικόνα του σώματος», ή «φραντασιακή του ανατομία», όπως όριζε ο Lacan¹³ τη βιωμένη φαντασίωση του υποκείμενου για το ίδιο του το σώμα, αποτελεί συστατικό στοιχείο της ανθρώπινης ταυτότητας. Η ύπαρξη μιάς ένοποιημένης σωματικής εικόνας οδηγεί το άτομο στη σύλληψη του εαυτού του σαν ένα όλο και του παρέχει τη δυνατότητα να αναγνωρίσει τον εαυτό του μέσα στην ατομικότητά του. Το συνεχώς όμως μεταβαλλόμενο έφηβικό σώμα δυσχεραίνει το βίωμα μιάς ένοποιημένης εικόνας και συνακολουθεί ενδυναμώνει τη σύγχυση και ανασφάλεια που αισθάνεται ο έφηβος για τον εαυτό του. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια ο έφηβος παρτρύνεται στη διατύπωση των έρωτημάτων: «ποιός είμαι», «ποιός μπορώ να είμαι», «πώς με βλέπουν οι άλλοι»· βασανιστικά, άγχονόνα έρωτήματα που προσδιορίζουν άποραστικά, σε ένα συνεδητό ή μη επίπεδο, κάθε έφηβική συμπεριφορά.

Θεωρούμε σκόπιμο στο σημείο αυτό να τονίσουμε ότι η διατύπωση των ύπαρξιακών αυτών έρωτημάτων καθώς και η ανάζητηση μιάς νέας ταυτότητας από τον έφηβο πραγματώνονται χάρη των νέων διανοητικών δυνατοτήτων που σημειώνουν στη διάρκεια της περιόδου αυτής μία πραγματική πνευματική επανάσταση.

Οι δυνατότητες αυτές εκφράζονται με την έλευση της «άφηρημένης» «ύποθετικο-έπαγωγικής» σκέψης που συνιστά, σύμφωνα με τον Piaget,¹⁴ την τελική και ολοκληρωμένη μορφή ισορροπίας της ανθρώπινης σκέψης. Η σπουδαιότητα τους έγκειται στο ότι παρέχουν στον έφηβο τη δυνατότητα να συλλογίζεται κά-

θε είδους άφηρημένα θεωρητικά θέματα βασισμένος σε υποθέσεις. Ο έφηβος εισάγεται στην περιοχή του καρτεσιανού Cogito. Γίνεται ικανός να δραπευτεί με τη νόηση έξω από το πραγματικό και το παρόν, να περιβάλλει με τη σκέψη του το ένδεχομένο, το άφηρημένο, το παρελθόν, το μέλλον καθώς και τον ίδιο του τον εαυτό, συναισθανόμενος την πρωταρχικότητα της ψυχικής του ζωής και δηγοούμενος τελικά στη διατύπωση του συγκλονιστικού έρωτήματος «ποιός είμαι», σε αντίθεση με το παιδί που δεν αναρωτιέται ποτέ ποιός είναι, άρκούμενο πως είναι.

Μέσα στα πλαίσια της φροϋδικής μεταψυχολογίας οι καινούργιες πνευματικές έφηβικές δυνατότητες συνιστούν μία μορφή άμυνας που έχει σαν στόχο την τιθάσευση των ενδυναμωμένων ενστικτών μέσα από το μετασχηματισμό τους σε άφηρημένες έννοιες. Ώστόσο, πιστεύουμε ότι οι νέες αυτές διανοητικές ικανότητες δεν συνιστούν άπλως μία μορφή άμυνας παρ' ότι ενδέχεται να χρησιμοποιηθούν και με αυτό τον τρόπο. Η σημασία τους στην όριοθέτηση του προβλήματος της έφηβικής ταυτότητας καθώς και στο ξεπεράσμα του, είναι θεμελιακή, στο βαθμό που οι διανοητικές αυτές δυνατότητες του έφηβου γίνονται όλο πάλις στην κατάκτηση της αυτονομίας του, διοδος στον κόσμο των ενηλικών και κυρίως δυνατοτητα κριτικής της κοινωνίας και των θεσμών της.

Η διαμόρφωση της ταυτότητας στο πέρας της έφηβείας θα οικοδομηθεί με βάση αυτές τις νέες δυνατότητες.

Εξ άλλου, παραμένοντας μέσα στα πλαίσια της ψυχαναλυτικής σκέψης, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι η διαμόρφωση της ταυτότητας θα προσδιορισθεί τελικά και από την ποιότητα των σχέσεων του παιδιού προς τα αντικείμενα που το περιβάλλουν, από την επιτυχία ή όχι λύση του οιδιπόδειου συμπλέγματος, από τη δυνατότητα των ψυχικών ενστάσεων (υπερεγώ, εγώ, εκείνο) να λειτουργήσουν άποσαφηνά από τη γονεϊκή κηδεμονία, από το κατά πόσο τελικά θα μπορέσει ο έφηβος να άπαλλαγεί από τα εμπόδια των ένδοψυχικών συγκρούσεων.

κοινωνιολογική προσέγγιση της έφηβικής κρίσης ταυτότητας

Η χρησιμοποίηση του μοντέλου της ψυχαναλυτικής σκέψης μιάς δόγησης στο σύστημα της έφηβικής κρίσης ταυτότητας με την άναβωση παλαιών ενδοψυχικών συγκρουσιακών καταστάσεων. Ώστόσο, τα πόρισμα κάθε προτεινόμενου θεωρητικού μοντέλου θα πρέπει να εκτιμώνται με βάση τις έρμηνευτικές δυνατότητες που προσφέρει η φύση του μοντέλου αυτού. Στην περίπτωση του ψυχαναλυτικού μοντέλου, οι δυνατότητες αυτές όριοθετούνται από μία ψυχοβιολογική κατεύθυνση που τείνει να καταστήσει

13. J. Lacan, *Ecrits*, Le Seuil, Paris, 1966.

14. J. Piaget, «De la logique de l'enfant à la logique de l'adolescent», *Essai sur la construction des structures opératoires formelles*, Paris, PUF, 1955.

«άνιστορική» κάθε ἀπόπειρα προσέγγισης τῆς ἐφηβείας, ἀγνοώντας ὅτι «κάθε γενιά εἶναι τὸ μέσο τοποθέτησης τοῦ ἀτόμου μέσα στὴν ἱστορία» (Mannheim). Συνακόλουθα, μέσα στὰ πλαίσια μιᾶς τέτοιας θεώρησης, ἔλλοχεύει ὁ κίνδυνος τῆς ὑποτίμησης τῆς κοινωνικο-οἰκονομικῆς φύσεως τῶν ἐφηβικῶν συγκρούσεων καί τῆς ἀναγωγῆς τους σέ συγκρούσεις ἀποκλειστικά ἐνδοψυχικῆς.

Στόν πολιτιστικό σχετικισμό θεμελιωδῶν συμπλεγμάτων πού βρίσκονται στό ἐπίκεντρο τῆς ψυχχαναλυτικῆς θεωρίας, καταλήγουν τὰ πορίσματα ἐθνολογικῶν ἐρευνῶν. Τὰ πορίσματα αὐτὰ ὀδηγοῦν στήν ἀμφισβήτηση τῆς φροϋδικῆς θεώρησης πού ἀνάγει τὰ συμπλέγματα αὐτά σέ πανανθρώπινα «φυσικά» φαινόμενα τοῦ ψυχισμοῦ.

Συγκεκριμένα, ἀνθρωπολογικῆς ἐρευνες ὅπως ἐκεῖνες πού πραγματοποιοῦσε ὁ Malinowski σ' ἓνα μελανήσιο πληθυσμό,¹⁵ ἔδειξαν ὅτι τὸ οἰδιπόδειο σύμπλεγμα εἶναι ἄρρηκτα συνυφασμένο μέ τὴν ἀστική ἰδεολογία καί ἀποτελεῖ τυπικό γνώρισμα μόνο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς πατριαρχικοῦ τύπου κοινωνίας. Κινούμενες μέσα στὰ ἴδια πλαίσια, οἱ ἐρευνες τῶν Ἀμερικανῶν ἀνθρωπολόγων M. Mead¹⁶ καί R. Benedict,¹⁷ κατέδειξαν ὅτι, ὅταν στίς πρωτόγονες κοινωνίες ἡ ἐφηβεία ἀναγνωρίζεται σάν μιὰ σαφῶς προσδιορισμένη ἔξωρη κοινωνικὴ κατηγορία, συνδεομένη μέ δραστηριότητες ἀπόλυτα ἑναρμονισμένες μέ τὸ μεταβατικὸ της χαρακτῆρα, τότε ἡ περίοδος αὐτὴ δὲν βιώνεται συγκρουσιακά ἀπὸ τὸν ἐφηβο καί δὲν ἀποτελεῖ αὐτὸ πού σήμερα ἀποκαλοῦμε «προβληματικὴ περίοδος». Γίνεται συνεπῶς φανερό ὅτι ὁ τρόπος μέ τὸν ὁποῖο ἡ κάθε κοινωνία θά θεσμοποιοῦσι τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν παιδικὴ στὴν ἐνήλικη ζωὴ, θά παίξει καθοριστικὸ ρόλο στό περιεχόμενο, τὴ μορφή καί τὴν ἔνταση πού θά ἔχει τὸ πρόβλημα τῆς ἐφηβικῆς ταυτότητας.

Οἱ παραπάνω διαπιστώσεις ὀδηγοῦν στὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἐπισήμανσης τῶν κοινωνικοπολιτισμικῶν παραγόντων πού ὑπεισέρχονται στὴν ἐφηβεία, ἔτσι ὥστε νά ἐπιτευχθεῖ μιὰ πληρέστερη προσέγγιση τοῦ ἔξεταζόμενου θέματος.

οἱ τελετουργίες μύησης καί ἡ συμβολὴ τους στὴ διαμόρφωση τῆς ἐφηβικῆς ταυτότητας

Στίς πρωτόγονες κοινωνίες, εἰδικῆς τελετῆς, οἱ γυνόστές ἀπὸ τίς ἐρευνες τοῦ Levy Bruhl σάν «τελετουργίες μύησης», ἀναλάμβαναν τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν παιδικὴ στὴν ἐνήλικη ζωὴ, ἔχοντας σάν στόχο τὴ μύηση τῶν νέων στίς πίστεις καί στίς παραδόσεις τῆς φυλῆς.

15. Br. Malinowski, *La sexualité et sa repression dans les sociétés primitives*, Payot, Paris, 1932.

16. M. Mead, *Mœurs et sexualité en Océanie*, Plon, Paris, 1962.

17. R. Benedict, *Patterns of Culture*, 1934, trad. fr., *Echantillons de civilisations*, Paris, Gallimard, 1950.

Σάν βασικό κίνητρο συμμετοχῆς τῶν νέων στίς τελετουργίες αὐτῆς μπορούμε νά θεωρήσουμε τὴν ἱκανοποίηση τοῦ αἰτήματος «νά γίνεις ἄνδρας ἢ γυναίκα». Στὴν προσπάθειά του νά ἀναπακριθεῖ στό αἶμα αὐτό, πού βρίσκεται στό ἐπίκεντρο κάθε ἐφηβικῆς ἐπιδιώξεως, ὁ ἐφηβος ὑπομένει μέ ἔγκαρτερηση τὶς πιὸ σκληρῆς δοκιμασίες ἀπειλητικῶ καί συχνὰ βάρβαρου χαρακτῆρα πού τοῦ ἐπιβάλλουν οἱ τελετουργίες μύησης, ὅπως: χτυπήματα, στέρηση ὕπνου, ἀκρωτηριασμοὶ πού μπορούσαν νά ὀδηγήσουν καί στό θάνατο.

Θεωροῦμε ὅτι ἡ ἐμπειρία τοῦ ἑαυτοῦ τοῦ μέσα ἀπὸ τίς ὀριακῆς αὐτῆς καταστάσεις συμβάλλει ἀποφασιστικά στὴ συγκρότηση καί θεμελίωση τῆς ἐφηβικῆς ταυτότητας, ἐξυψώνοντας τὸν ἐφηβο τόσο ἀπέναντι στὸν ἑαυτό του, ὅσο καί ἀπέναντι στοὺς ἄλλους. Ὅμως μέ τὴ συμμετοχὴ του στίς τελετουργίες, ὁ ἐφηβος δὲν ἐκφράζει μόνο τὴν ἐπιδιώξή του νά μὴ εἶναι πιὰ παιδί, περισσότερο ἴσως ἡ συμμετοχὴ του αὐτὴ εἶναι ἐπιθυμητὴ μέ τὴ σεξουαλικὴ διαφοροποίηση πού συνυφασμένη.

Πράγματι, τὸ γεγονός ὅτι οἱ τελετουργίες μύησης γίνονται μέσα σέ μιὰ ἀτμόσφαιρα πλήρους φυλετικῆς διαφοροποίησης, ὅπου ὁ ἐφηβος καλεῖται νά υἱοθετῆσῃ τὴν προβλεπόμενη σύμφωνα μέ τὸ φύλο του συμπεριφορά, ἔξερπνώντας τίς λανθασμένες ὁμοφυλοφιλικῶς τὸν τάσεις, ὀδηγεῖ στό συμπέρασμα ὅτι οἱ τελετουργίες αὐτῆς στοχεύουν στὴ διαμόρφωση τῆς σεξουαλικῆς ταυτότητας.

Μέσα στὰ πλαίσια ὁμοῦ μιᾶς ὄντολογικῆς ὀπτικῆς, ἡ σεξουαλικὴ ταυτότητα βρίσκεται ἄρρηκτα συνυφασμένη μέ τὴν ταυτότητα ὀλόκληρου τοῦ ἑαυτοῦ. Τὸ ἐφηβικό ἐρώτημα «πὼς μπορῶ νά εἶμαι ἄνδρας ἢ γυναίκα» παραπέμπει ἀναπόφευκτα στὴ διατύπωση τοῦ ὑπαρξιακοῦ ἐρωτήματος «πὼς μπορῶ νά εἶμαι ἐγώ». Συνακόλουθα, οἱ τελετουργίες μύησης, προσδιορίζοντας τὴ σεξουαλικὴ ταυτότητα, συμβάλλουν στὸν προσδιορισμὸ τῆς ταυτότητας ὀλόκληρου τοῦ ἑαυτοῦ. Ἐξ ἄλλου, ἀποπεριθωριοποιώντας τὴ θέση τοῦ ἐφηβου, καί ἀναγνωρίζοντας σέ αὐτόν ἓνα σημαντικό τμῆμα τῆς κοινωνικῆς στρωμάτωσης, οἱ τελετουργίες μύησης τοῦ παρέχουν τὴ δυνατότητα δόμησης μιᾶς συγκεκριμένης ταυτότητας μέσα ἀπὸ τὴν κατάληψη μιᾶς σαφῶς προσδιορισμένης καί ἀναγνωρισμένης ἀπὸ τὴν κοινότητα θέσης κι ἐνός συγκεκριμένου ρόλου ἑναρμονισμένου μέ τοὺς ἠθικοὺς κανόνες καί τὰ πρότυπα τῆς φυλῆς.

Ὁ Bloch¹⁸ τόνισε τὸ διαπολιτισμικὸ καί διαχρονικὸ χαρακτῆρα τῶν τελετουργιῶν μύησης, ὑποστηρίζοντας ὅτι ἐπιβιώνουν μέχρι σήμερα σέ ὀρισμένες συνήθειες νεανικῶν ἀντικειμενικῶν συμφορῶν: τελετουργικὸ τῆς εἰσόδου ἐνός νέου μέλους στὴν ὁμάδα, τατουάζ, κ.ά. Οἱ συμφορές αὐτῆς λειτουργοῦν σάν ἓνα

18. H. Bloch et Niederhoffer, *Les bandes d'adolescents*, Payot, Paris, 1963.

«άντιφοβικό αντίκειμενο» (H. Deutsch)¹⁹ που αντισταθμίζει την ιδιαίτερα έντονη ανασφάλεια των μελών της, παρέχοντας ένα αίσθημα αυτοεπιβεβαίωσης και αυτασφάλειας μέσα από τη διαδικασία της ένταξης στην ομάδα και την τυφλή ύποταξη τους στους άκαμπτους νόμους της. Με τον τρόπο αυτό, αναπληρώνουν την έλλειψη, στη σύγχρονη κοινωνία μας, καθιερωμένων θεσμών, ικανών να αναλάβουν το πέρασμα από την παιδική στην ενήλικη ζωή και να ικανοποιήσουν τις θεμελιακές ανάγκες αυτασφάλειας και επιβεβαίωσης που τόσο έντονα χαρακτηρίζουν όλη τη μεταβατική αυτή περίοδο.

ο έφηβος στη σύγχρονη εποχή

Στη σύγχρονη εποχή, η εφηβεία, περισσότερο παρά ποτέ άλλοτε, αποτελεί μία περίοδο μετάβασης, μία σταδιακή είσοδο σε άγνωστες περιοχές.

Τοποθετημένος στο μεταίχμιο δύο διαφορετικών ομάδων, της παιδικής και της ενήλικης, χωρίς να μπορεί να ένταχθεί σε καμία από τις δύο, χωρίς πρόσβαση στους μοχλούς της κοινωνικο-οικονομικής εξουσίας, ο έφηβος βρίσκεται σε μία κοινωνική «No man's land», γεγονός που ώθησε συγγραφείς, όπως τον Van Genep²⁰ και τον K. Lewin,²¹ να συσχετίσουν τη θέση του σημερινού έφηβου με εκείνη του περιθωριακού ατόμου. Στο επίκεντρο της νεανικής ύποκυλτούρας, η περιθωριακότητα αυτή συνιστά ένα ουσιαστικό παράγοντα διατάραξης της ταυτότητας που στην προκειμένη περίπτωση απορρέει από την ασάφεια και ακαθοριστία που περιβάλλει τη θέση και το ρόλο του σημερινού έφηβου.

Κάτω από τις νέες και συνεχώς αυξανόμενες απαιτήσεις μακρόχρονης και εξειδικευμένης παιδείας που δημιουργεί η ραγδαία κοινωνικο-τεχνική εξέλιξη, η περίοδος της εφηβείας παρατείνεται όλο και περισσότερο μέσα στο χρόνο. Η παράταση αυτή, που σημαίνει αναβολή εισόδου στην ενήλικη ζωή, δημιουργεί μία σημαντική απόκλιση ανάμεσα στη βιολογική και την κοινωνική ωριμότητα του έφηβου. Τα κριτήρια εξ άλλου που προσδιορίζουν το χρόνο της κοινωνικής του ωριμότητας είναι ασαφή και δυσδιάκριτα. Ποικίλλουν ανάλογα με την κοινωνικο-οικονομική κατάσταση και το μορφωτικο-ιδεολογικό επίπεδο της οικογένειάς του, διαφοροποιώντας τον τρόπο με τον οποίο ο κάθε νέος θα βιώσει την εφηβεία του. Οι διαπιστώσεις αυτές ερμηνεύουν σ' ένα μεγάλο βαθμό τη συνεχώς έντεινόμενη σύγκρουση των γενεών που παρατηρείται τις τελευταίες δεκαετίες.

Η κλασική σύγκρουση των γενεών, που ανέκαθεν

άντιπαράθετε την παλαιά με τη νέα γενεά, παίρνει τέτοιες διαστάσεις τα τελευταία χρόνια ώστε μετατρέπεται σε κρίση των γενεών (Lapassade)²² με άμεσες συνέπειες για το πρόβλημα της εφηβικής ταυτότητας.

η άπομυθοποίηση του άρχετπου του ενήλικα

Θεωρούμε ότι στενά συνυφασμένη με την κρίση των γενεών είναι η άπομυθοποίηση και η συνακόλουθη υποτίμηση του άρχετπου του ενήλικα.

Εκπρόσωπος μιας μεστής αντιφάσεων κοινωνικής οργάνωσης, φορέας αμφισβητούμενων αξιών, αντιμετώπος με συχνά ανυπέβλητες απαιτήσεις που δημιουργεί ή συνεχώς μεταβλλόμενη τεχνολογική εξέλιξη, ο ενήλικας, δεν μπορεί να λειτουργήσει σαν ο «γνώστης» ο «όλοκληρωμένος πολιτισμικά και ψυχολογικά». Επιπλέον, δεχόμενος τις επιδράσεις μίας καταναλωτικής μαζικού τύπου κοινωνίας, που έχει όλα τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα που στοιχειοθετούν μία «άνομική» κοινωνία (Merton),²³ ο ενήλικας οδηγείται σε μία βαθμιαία απόλεια της αυτονομίας του, γίνεται ένα «ετεροκατευθυνόμενο» (Riesman)²⁴ ή «εξωπροσδιοριζόμενο»²⁵ (Sartre) άτομο, που δεν μπορεί με κανένα τρόπο να αποτελέσει το υπόδειγμα που θα συμβάλει στη δόμηση της εφηβικής ταυτότητας. Χαρακτηριστικά, ο Stephane²⁶ υποστηρίζει ότι η χρεοκοπία του ενήλικα οδηγεί τον έφηβο σε μία αποφυγή της οιδιπόδειας κατάστασης. Ο Mendel²⁷ εξ άλλου, μέσα στα πλαίσια μιας κοινωνικο-ψυχναλυτικής προβληματικής, υποστηρίζει ότι ο σημερινός έφηβος, σε αντίθεση με τον έφηβο των προηγούμενων γενεών, εκφράζει έντονα την επιθυμία να μνή εξομοιωθεί με το πατρικό υπόδειγμα. «Πάνω απ' όλα επιθυμεί να μνή είναι όπως εκείνος».

Ο μύθος εξ άλλου της πατρικής εξουσίας, που επί δεκαετίες θεμελιώνει την παραδοσιακή μορφή της πατριαρχικής οικογένειας, κλονίζεται συθέμελα. Πράγματι, ο πατέρας, ο «μεγάλος από της σύγχρονης οικογένειας», καταλαμβάνεται από έντονα συναισθήματα ανασφάλειας και αδυναμίας που μπορούμε να θεωρήσουμε σαν συνακόλουθα: της τεχνολογικής παντοδυναμίας απέναντι στην οποία αίσθάνεται αβέβαιος και ανίσχυρος, του μαζοποιητικού χαρακτήρα της σημερινής κοινωνίας που του προκαλεί, όπως αναφέρα-

22. G. Lapassade, «L'entrée dans la vie», *Essai sur l'inachèvement de l'homme*, Les éditions de minuit, Paris, 1963.

23. R.K. Merton, «Anomie and Social Interaction, Contexts of Deviant Behavior» in Cloward (ed.), *Anomie and Deviant Behavior*, New York, The Free Press of Glencoe, 1964.

24. D. Riesman, Glaser et Denney, *The Lonely Crowd. La foule solitaire* (Extraits), Temps modernes (135), mai 1957.

25. J.P. Sartre, *L'être et le néant*, Paris, Gallimard, 1948.

26. A. Stephane, *L'univers contestationnaire*, Payot, Paris, 1969.

27. G. Mendel, *La révolte contre le père*, Payot, Paris, 1967. *Vers une société sans père*, Payot, Paris, 1969.

19. H. Deutsch, *Problèmes de l'adolescence*, Payot, Paris, 1974.

20. Van Genep, *Les rites de passage*, Paris, 1909.

21. K. Lewin, *Field Theory in Social Sciences. Selected theoretical papers*, Dorwin Coutwrights, New York, 1951.

με καί προηγούμενα, ἔνα αἰσθημα ἀπόλειας τοῦ ἑαυτοῦ του, μιά διάχυτη αἰσθησι ἀγωνίας, χαρακτηριστικῆς σύμφωνα μέ τήν Κ. Horney,²⁸ τοῦ νευρωτικοῦ χαρακτήρα τῆς σύγχρονης ἐποχῆς μας, καθὼς καί τῆς κατάρρευσης τοῦ μύθου τῆς ἐξαρτημένης ὑποταγμένης ἀπό αὐτὸν γυναικάς, πρόσθετο πλήγμα στήν αὐτασφάλειά του πού τοῦ ἀναβιώνει ἀσυνείδητα ἀρχαῖκά συμπλέγματα εὐνοουχισμοῦ. Τό χάσμα πού χωρίζει τήν ἰδεολογία τῆς πατρικῆς καί συζυγικῆς ἐξουσίας ἀπό τήν κοινωνικο-οικονομική πραγματικότητα τῆς ἀδυναμίας του, συνιστᾷ μιά οὐσιαστικῆ μορφῆ τῆς σημερινῆς οἰκογενειακῆς κρίσης (Horkheimer,²⁹ Adorno³⁰) καί δυσχεραίνει ἀποφασιστικά τή διαμόρφωση τῆς ἐφηβικῆς ταυτότητας.

Ὅσο ἀφορᾷ τῆ θέσῃ τῆς μητέρας στή σύγχρονη οἰκογένεια, παρατηροῦμε ὅτι αὐτῆ ἀιωρεῖται ἀνάμεσα σέ δύο ἀντιφατικά μεταξύ τους πρότυπα: στό πρότυπο τῆς «μητέρας-νοικοκυράς», καί στό πρότυπο τῆς «ἀνεξάρτητης-χειραφετημένης» γυναικάς πού δέν ἔχει ὁμως πλήρως ἀφομοιωθεῖ σάν ἕνα στοιχεῖο μιάς νέας πύ ἀθθεντικῆς ὑπαρξῆς μέσα στήν ψυχολογία τῆς. Ἄσυνείδητα ἡ ἀνεξαρτησία φέρεῖ μέσα τῆς τό ἀντίτιμο μιάς ἀναγκαστικῆς μοναξιάς, ἐνῶ ἡ ὑποταγή βιώνεται μειωτικά. Ἡ συνακολουθεῖ σὺγχυση τῶν ρόλων πού τῆ διακρίνει συνιστᾷ τῆ βασικότερη αἰτία κρίσης τῆς δικῆς τῆς ταυτότητας. Ἐτσι, ἡ γυναικά πού δέν αἰσθάνεται ὀλοκληρωμένη σάν πρόσωπο, θά προσπαθῆσι νά ἐπιβεβαιώσῃ τήν ὑπαρξῆ τῆς καταστρέφοντας τήν αὐτονομία τῶν ἄλλων μελῶν τῆς οἰκογένειας, προσεταιρίζοντας τόν ἄλλον σέ αὐτήν, μετατρέποντάς τον σέ ἕνα κομμάτι τοῦ ἑαυτοῦ τῆς πού αἰσθάνεται ὀ τῆς λείπει.

Συνάμα ἐνδέχεται, κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τῆς παρερμηνεύσης σύγχρονων τάσεων ἀγωγῆς, νά μετασχηματισθεῖ ὁ ἀθβορητισμός τῆς καί ἡ φυσικῆ καί ἀπερίοριστη θερμῆ τῆς πρὸς τό παιδί σέ μιά ὀρθολογιστικῆ, πραγματιστικῆ, ἀνακειμενικῆ στάση ἀπέναντί του, ἡ ὁποία ὁμως λειτουργεῖ σέ βάρος τῆς ὀυκοεμνικῆς ὀλοκληρωσῆς του (Horkheimer)³¹ δημιουργώντας ἕνα ἐπὶ πλέον χάσμα ἀνάμεσα τῶν ἰδεολογία τῆς μητρικῆς ἀγάπῆς καί στήν ἐμπειρία ἑνός παιγεροῦ μητρικοῦ ὀρθολογισμοῦ.

Μέσα σέ αὐτά τά πλαίσια, ὁ σημερινὸς ἐφηβὸς ὀδηγεῖται ἀναπόφευκτα σέ μιά ἀμφοβῆ τῆς καί ἀπόρριψη τοῦ ἐνήλικα, ἡ ὁποία ἐντείνεται σταν κατευθύνεται στά γονεϊκά πρότυπα, διότι τροφοδοτεῖται ἀπό τῆ δύναμη τῶν βαθύτερων ψυχοσυναίσθηματικῶν αἰτιῶν πού θίξαμε στό πρῶτο μέρος.

Συμπερασματικά, θεωροῦμε ὅτι ἡ ἐνδοψυχικῆς πρὸς-ἐλευσης ὑποτίμησης τῶν γονεϊκῶν Imagos πού ἐπι-

σημαίνει ἡ Ψυχανάλυση, ἐνδυναμώνεται ἀπό τήν κοινωνικῆς πρὸς-ἐλευσης ὑποτίμηση τοῦ ἐνήλικα. Κάτω ἀπό αὐτῆς τῆς συνθήκης, ἡ ἀπαραίτητη γιὰ τῆ διαμόρφωση τῆς ταυτότητας διαδικασία τῆς ταύτισης δέν εἶναι ὀλοποιήσιμη, μέ ἀποτέλεσμα νά προσδίδονται δραματικῆς διαστάσεις στό βίωμα τῆς ταυτότητας τοῦ σημερινοῦ ἐφηβου.

ἡ ἀνομοιογένεια τῶν φορέων κοινωνικοποίησης (οἰκογένεια-σχολεῖο-mass media)

Ἡ σημασία τῶν πολιτισμικῶν προσδιορισμῶν στή διαμόρφωση τῆς ἀνθρώπινῆς προσωπικότητας (Linton)³² ὀδηγεῖ στή διαπίστωση ὅτι ἡ ταυτότητα σχηματίζεται μέ τήν ἐνσωμάτωση τῶν πολιτισμικῶν ἀξιών πού διοχετεύουν στό ἄτομο οἱ διάφοροι κοινωνικοποιητικοὶ φορεῖς στή διάρκεια τῆς διαδικασίας κοινωνικοποίησης. Οἱ διαφοροποιήσεις ὁμως πού ἔχουν ὀυποστῆ οἱ φορεῖς αὐτοί, μέσα στά πλαίσια τῶν ἐντονον κοινωνικο-οικονομικῶν ἀλλαγῶν τῆς μεταβιομηχανικῆς κοινωνίας, καί τῆς ἀνατροπῆς ὀλων τῶν δεδομένων παραδοσιακῶν ἀξιολογήσεων, δημιουργοῦν πρόσθετα προβλήματα στή διαδικασία δόμησης τῆς ἐφηβικῆς ταυτότητας.

Παρ' ὅτι βασικός ἐνοποιητικὸς συντελεστής τῶν διαφορῶν αὐτῶν φορέων εἶναι ἡ κυρίαρχη ἰδεολογία, ἡ ὁποία διοχετεύεται σέ ὀλων τῶν μορφῶν τῆς πολιτιστικῆς ἐκφράσεως καί στάσεις ζωῆς, ἐξασφαλίζοντας τῆ διαίωνηση τοῦ status quo, ἐν τούτοις, οἱ ἐπὶ μέρους ἰδεολογίες τῶν διαφόρων φορέων κοινωνικοποίησης, καθὼς καί οἱ ἀξίες πού τῆς ὑποβασιάζουν, δέν εἶναι ἐναρμονισμένες μεταξύ τους. Ἀντίθετα, θά λέγαμε πὼς ἀκολουθοῦν μιά ἀνομοιογενῆ κατευθῆνηση, προτείνοντας στόν ἐφηβο ἀλληλοσυγκρουόμενα μοντέλα συμπεριφορᾶς καί στάσεις ζωῆς, γεγονὸς πού δυσχεραίνει τῆ διαμόρφωση τῆς ἐφηβικῆς ταυτότητας.

Ἐτσι, ἡ οἰκογένεια, παρ' ὅτι ἔχει πάψει πλέον νά θεωρεῖται τό «φιλελεύθερο» καί «επιφωτισμένο» ἰδανικό πρότυπο πού ἡ ἄστικῆ παραδοσιακῆ ἰδεολογία πρὸβαλλε, ἐξακολουθεῖ ἐν τούτοις νά διοχετεύει στά νεαρά καί ἀδοιμακρωτά μέλη τῆς ἀξίες ὀπως τό χρέος, ἡ ἠθικῆ, ἡ συνέπεια, ἐπιδιῶκοντας νά μονοπολήσει τήν ἠθικῆ διαπαιδαγώγηση τοῦ παιδιοῦ μετὰ ἀπό τήν ἀποδύναμηση τοῦ οικονομικοῦ ρόλου πού διαδραμάτιζε μέχρι τῆ βιομηχανικῆ ἐπανάσταση. Τό σχολεῖο, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἐπικεντρώνει τούς στόχους του στήν τεχνικῆ ἐκπαίδευση καί στήν προαρμοστικότητα τοῦ ἄτομου στίς συνεχῶς μεταβαλλόμενες κοινωνικο-οικονομικῆς συνθήκες, προτείνοντας σάν μοντέλο συμπεριφορᾶς τήν εἰκόνα τοῦ «ἀνθρώπου-τεχνικοῦ».

Ἀντίθετα, τῆ mass media πρὸβάλλουν σάν ὀπέρτα-τῆ ἀξία τήν ἡδονῆ τῆς στιγμῆς, τήν ὀπεροχῆ τῆς αἰ-

28. Κ. Horney, *La personnalité nevrotique de notre temps*, L'Arche, Paris, 1953.

29. J. M. Horkheimer, *Famille*, Paris, 1936.

30. T. Adorno and others, *The Authoritarian Personality*, Harper and Brothers, New York, 1950.

32. R. Linton, *Le fondement culturel de la personnalité*, Dunod, Paris, 1968.

σθησης πάνω στην ιδεολογία, διοχετεύοντας σάν μοντέλο εκείνο που ο Arnold αποκαλεί «άνθρωπο-αίσθηση».³³

Μέ βάση τις παραπάνω διαπιστώσεις, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι ο έφηβος έρχεται αντιμετώπιος με τρία τουλάχιστον διαφορετικά υποδείγματα ζωής που το καθένα απαιτεί κι' έναν διαφορετικό ρόλο από αυτόν. Μέ άλλα λόγια, ο έφηβος οδηγείται σε μία κατάσταση που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε «τριπλό κοινωνικό δεσμό».³⁴ 'Εάν λάβουμε υπ' όψη μας ότι η σύγχυση των ρόλων συνιστά μία βασική αιτία στην κρίση της ανθρώπινης ταυτότητας (Erikson),³⁵ γίνονται φανερές οι δυσχέρειες που θα συναντήσει ο νέος στη διαδικασία δόμησης της ταυτότητάς του με βάση τα προτεινόμενα σε αυτόν άλλοιλοσυγκρούμενα συστήματα αξιών.

33. R. Arnold et al., *Jeunesse et Société*, Payot, Lausanne, 1971.

34. Το έννοιολογικό περιεχόμενο του δρου «τριπλός δεσμός» εμπνευσθήκαμε από την κατάσταση του «Double binds» (διπλός δεσμός) που ανακάλυψε ο άνθρωπολόγος G. Bateson και αναφέρεται στα διαταραγμένα πρότυπα επικοινωνίας των οικογενειών διαγνωσθέντων σχιζοφρενών. Πρόκειται για μία αδιέξοδη κατάσταση, μία «έμπειρία χαμένου παιχνιδιού» που βιώνεται όταν το άτομο μέσα στην οικογένεια γίνεται αντικείμενο άσυμβιβαστων και αντιφατικών απαιτήσεων χωρίς δυνατότητα διαφυγής. 'Η άγγλική αντιψυχιατρική σχολή (Laing Cooper) αλλά και οι δυναμικά προσανατολισμένες έρευνες της οικογένειας (Jackson, Wynne, Lipz), αποδίδουν κεφαλαιώδη σημασία στην κατάσταση αυτή, υποστηρίζοντας ότι συνιστά τον αιτιοπαθογενετικό παράγοντα στην πρόκληση της σχιζοφρένειας. Περνώντας από την οικογενειακή ομάδα στο κοινωνικό σύστημα, πιστεύουμε πως τα αντιφατικά μηνύματα που στέλνουν στον νέο οι τρεις βασικοί κοινωνικοπολιτικοί φορείς, δημιουργούν μία αντίστοιχη κατάσταση «τριπλού δεσμού» ιδιαίτερα καταστροφική για την ταυτότητά του.

35. E. Erikson, *Adolescence et crise. La quête d'identité*, Flammarion, Paris, 1972.

'Επιστρατεύοντας τις δυνάμεις του στην εξέυρεση λύσεων ικανών να του δώσουν μία μορφή στην αναζήτηση της ταυτότητάς του, ο έφηβος θα καταφύγει σε διάφορες εναλλακτικές λύσεις που θα ποικίλλουν από την ολοκληρωτική του ένταξη και την άφομοίωση του στο ισχύον κοινωνικο-οικονομικό σύστημα, μέχρι τη ριζοσπαστική άμφισβήτηση όλων των κοινωνικών δομών, ή ακόμη και την απόσυρση από κάθε μορφή διεκδίκησης από το περιβάλλον και την υιοθέτηση ενός περιθωριακού τρόπου ζωής.

Συμπερασματικά, διαπιστώνουμε, σ' όλη τη διάρκεια της μελέτης της εφηβικής ταυτότητας, ότι η τάση του ατόμου για αυτόνόμηση και για σχηματισμό μίας ενιαίας και ανεξάρτητης προσωπικότητας, προσδιορίζεται τόσο από τις ιδιομορφίες της οργάνωσης της ψυχικής του δομής, όσο και από τις ιδιομορφίες των κοινωνικών δομών μέσα στις οποίες συντελείται η διαδικασία ενηλικίωσης.

'Εκφράσεις μιάς προβληματικής ταυτότητας, ή ραγδαία αύξηση ανάμεσα στους έφηβους της χρήσης των ναρκωτικών, των αυτοκτονιών, των ψυχώσεων, της έγκληματικότητας, πέρα από εκδηλώσεις μιάς ατομικής ψυχοπαθολογίας, αποτελούν δείκτη της παθολογίας των κοινωνικών δομών μιάς καταναλωτικής μαζικού τύπου κοινωνίας. Γι' αυτό και η έρμηνευτική προσέγγιση των αποκλινοσών εφηβικών συμπεριφορών και συνακόλουθα κάθε απόπειρα αντιμετώπισής τους, πιστεύουμε ότι θα πρέπει να προσδιοριστεί από τη διαπίστωση που έντονα αναδύεται από τό κείμενο που προηγήθηκε: 'Η ψυχοβιολογική διάσταση που θεμελιώνει την ψυχαναλυτική προσέγγιση της εφηβικής κρίσης ταυτότητας δεν υποστασιοποιείται παρά μόνο μέσα από τους συγκεκριμένους κοινωνικοπολιτισμικούς προσδιορισμούς με τους οποίους βρίσκεται σε συνεχή διαλεκτική σχέση.